

O'ZBEK, NEMIS VA RUS TILLARIDA METAFORALARNING MILLIY-
MADANIY ASOSLARI

Isamutdinova Durdona Maripfjanovna

Andijon davlat chet tillari instituti

Nemis tili nazariyasi va amaliyoti kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: *Tezisdá o'zbek, nemis va rus tillaridagi metaforalarning milliy-madaniy shakllanish omillari qiyosiy-lingvokulturologik jihatdan yoritiladi. Rang, somatik, zoomorfik, qarindoshlik, diniy va ijtimoiy-tarixiy kodlarga mansub metaforalar tahlili orqali universal konseptual modellar har bir tilda o'ziga xos obraz, baho va assotsiatsiya bilan voqelanishi ko'rsatiladi. Metaforani qiyoslashda shakliy o'xshashlikdan tashqari uning madaniy konnotatsiyasi va kommunikativ qiymatini hisobga olish zarurligi asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *metafora, milliy madaniyat, mentalitet, lingvokulturologiya, madaniy kod, konseptual model, konnotatsiya, qiyosiy tahlil.*

Abstract: *The thesis comparatively examines the national-cultural foundations of metaphors in Uzbek, German and Russian. Metaphors based on colour, body, animal, kinship, religious and socio-historical codes demonstrate that universal conceptual models acquire language-specific images, evaluations and associations. The study argues that comparative analysis should consider cultural connotation and communicative value in addition to formal similarity.*

Keywords: *metaphor, national culture, mentality, linguoculturology, cultural code, conceptual model, connotation, comparative analysis.*

Kirish

Metafora xalqning borliqni obrazli idrok etishi, nomlashi va baholashini aks ettiruvchi lisoniy-madaniy hodisadir. U oddiy ma'no ko'chish vositasi bo'lib qolmay, muayyan jamoaning tarixiy xotirasi, turmush tarzi, diniy tasavvurlari va qadriyatlarini nutqda faollashtiradi. Shu sababli bir xil hodisa o'zbek, nemis va rus tillarida umumiy konseptual model asosida tushunilishi, ammo turlicha milliy obraz bilan ifodalanishi mumkin. N.D. Arutyunova metaforaning nominativ va kognitiv imkoniyatlari diskursda yangi baholovchi mazmun hosil qilishini ko'rsatadi⁴⁵.

Lingvokulturologik yondashuvda metafora til va madaniyat o'rtasidagi bog'lovchi mexanizm sifatida talqin qilinadi. V.N. Teliya obrazli birlikning madaniy qiymati uning denotativ ma'nosidagina emas, balki baholovchi, emotiv va uslubiy konnotatsiyalarida namoyon bo'lishini ta'kidlaydi⁴⁶. N. Mahmudov tilni inson, tafakkur va madaniyat birligida

⁴⁵ Арутюнова Н.Д. — 1990. Метафора и дискурс // Теория метафоры. — С. 5–32.

⁴⁶ Телия В.Н. — 1996. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — С. 214–237

tadqiq etish milliy dunyoqarashning lisoniy ko'rinishlarini ochishga xizmat qilishini qayd etadi⁴⁷.

Tezisning maqsadi o'zbek, nemis va rus tillaridagi metaforalarning milliy-madaniy asoslarini qiyoslash, ularni shakllantiruvchi muhim madaniy kodlarni aniqlash hamda umumiy va xususiy belgilarni misollar orqali yoritishdan iborat. Tahlilda qiyosiy-chog'ishtirma, konseptual, kontekstual va lingvokulturologik usullardan foydalanildi.

Metaforaning milliy-madaniy shakllanish omillari

Metaforik obrazning tanlanishiga, avvalo, xalqning tabiiy-geografik muhiti va kundalik tajribasi ta'sir qiladi. O'zbek tilida tog', cho'l, quyosh, suv, dasturxon va non obrazlarining faol qo'llanishi an'anaviy turmush hamda qadriyatlar bilan bog'liq. Nemis tilida yo'l, bino, mexanizm, o'rmon va tartibga oid modellar; rus tilida kenglik, sovuq, yo'l, ona-zamin hamda ruhiy holatni ifodalovchi tabiat obrazlari ko'p uchraydi. Bu farqlar mutlaq chegarani anglatmaydi, balki umumiy tajribaning qaysi qismi madaniyatda ko'proq tanlanib, barqarorlashganini ko'rsatadi.

Olaf Jäkel kundalik metaforalar mavhum bilim sohalarini tartibga soluvchi muntazam konseptual modellar ekanini nemis tili materialida asoslaydi⁴⁸. Harald Weinrich esa metaforaning ma'nosi alohida so'zdan ko'ra matn va madaniy kontekstlar tarmog'ida ochilishini ta'kidlaydi⁴⁹. Demak, obrazning milliy xosligini aniqlash uchun uning lug'aviy mazmuni bilan birga qo'llanish vaziyati va jamoaviy assotsiatsiyasini ham tahlil qilish lozim.

Asosiy milliy-madaniy kodlarning qiyosiy ifodasi

Somatik kod inson tanasi va ruhiy holati o'rtasidagi bog'lanishga asoslanadi. O'zbek tilidagi ko'ngli ochildi, ko'ngliga yo'l topmoq kabi birliklarda ko'ngil hissiyot, istak va ichki rozilik markazi vazifasini bajaradi. Nemis tilida Herz, rus tilida сердце yoki душа uning ayrim funksiyalarini ifodalaydi: yuragini ochmoq — sein Herz öffnen — открыть сердце. Biroq ko'ngli qoldi birlikini bitta somatik obraz bilan aynan berish qiyin; nemischa enttäuscht sein yoki gekränkt sein, ruscha обидеться yoxud разочароваться funksional jihatdan yaqinroqdir. Bu holat o'zbekcha ko'ngil konseptining milliy semantik sig'imi kengligini ko'rsatadi.

Zoomorfik kodda hayvonlar haqidagi kollektiv tasavvurlar inson xulqiga ko'chiriladi. Tulki/Fuchs/лиса ayyorlik va ziyraklikni, sher/Löwe/лев jasorat hamda kuchni, eshak/Esel/осёл aqlsizlik yoki o'jarlikni ifodalashi mumkin. Biroq baholash darajasi aynan bir xil emas: nemischa alter Fuchs tajribali va uddaburon shaxsga nisbatan ijobiy-hazilomuz qo'llanishi mumkin, o'zbekcha tulki va ruscha лиса esa shaxsga nisbatan ko'proq salbiy ayyorlikni bildiradi. Shunday ekan, umumiy obraz har doim to'liq madaniy ekvivalentlikni ta'minlamaydi.

⁴⁷ Махмудов Н. — 2012. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. — № 5. — Б. 3–16. — Б. 10–12.

⁴⁸ Jäkel O. — 2003. Wie Metaphern Wissen schaffen. — S. 31–49.

⁴⁹ Weinrich H. — 1976. Sprache in Texten. — S. 282–283.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATION G'OYALAR

Rang kodi milliy baholash va ramziylikni yaqqol ko'rsatadi. O'zbekcha oq yo'l tilagida oq rang ezgulik, poklik va xayrli boshlanishni anglatadi. Nemischa eine weiße Weste haben 'aybsiz, obro'si toza bo'lmoq', ruscha белая зависть esa zararli bo'lmagan, ochiq havas ma'nosini beradi. Uchala tilda oq rangning ijobiy potensiali mavjud, biroq u turli vaziyatlarda leksiklashgan. Qora niyat/schwarze Gedanken/чёрные мысли birliklarida esa qora rang salbiylikni kuchaytiradi, ammo ularning qo'llanish chastotasi va registri farqlanadi.

Qarindoshlik kodi milliy identifikatsiyani shakllantirishda muhim. Ona til va Muttersprache birikmalarida til ona obrazi orqali yaqinlik, tabiiylik va dastlabki ijtimoiylashuv bilan bog'lanadi; ruscha родной язык esa ayni mazmunni 'tug'ma, o'ziga yaqin' semasi orqali beradi. Vatan — ona va Родина-мать birliklarida yurt ona sifatida muqaddaslashtirilsa, nemischa Vaterland ota-avlod va tarixiy mansublikni faollashtiradi. Bir referentning ona yoki ota modeli orqali ifodalanishi milliy mental kodlarning turlicha tashkil topganini ko'rsatadi.

Diniy-axloqiy kodlarda nur, yo'l, yuk va poklanish obrazlari uch tilda ham uchraydi: imon nuri — Licht des Glaubens — свет веры; gunoh yuki — Last der Sünde — бремя греха. Umumiy diniy manba obrazlarni yaqinlashtiradi, biroq ularning real nutqdagi faolligi konfessional tarix va sekulyarlashuv darajasiga bog'liq. Ijtimoiy-tarixiy kodlarda esa kursi/Sessel/кресло mansab va hokimiyatni, ildiz/Wurzeln/корни kelib chiqish va tarixiy xotirani anglatadi. Metafora shu tariqa jamoaning qadriyatlar tizimini ixcham lisoniy shaklda saqlaydi.

1-jadval. Milliy-madaniy kodlarning uch tildagi qiyosiy ko'rinishi

Kod	O'zbekcha	Nemischa	Ruscha	Milliy-madaniy izoh
Somatik	ko'ngliga yo'l topmoq	den Weg zu seinem Herzen finden	найти путь к сердцу	Hissiy yaqinlashuv; o'zbekcha ko'ngil semantikasi keng
Zoomorfik	u tulki	er ist ein Fuchs	он лиса	Ayyorlik; nemischada ijobiy uddaburonlik ham mumkin
Rang	oq yo'l	eine weiße Weste haben	белая зависть	Oq rang ijobiy, ammo vaziyat va ma'no turlicha
Qarindoshlik	Vatan — ona	Vaterland	Родина- мать	Ona/ota modeli orqali jamoaviy mansublik

Diniy	imon nuri	Licht des Glaubens	свет веры	NUR — EZGULIK VA E'TIQOD modeli
Tarixiy-ijtimoiy	kursi uchun kurash	Kampf um den Sessel	борьба за кресло	Kursi — mansab va hokimiyat belgisi

Manba: muallifning qiyosiy tahlil materiali.

Qiyosiy tahlil natijalari

Tahlil uch asosiy holatni ko'rsatdi. Birinchidan, universal tajribaga tayangan metaforik modellar uch tilda yaqin ifodalanadi: vaqt uchadi — die Zeit fliegt — время летит; hayot yo'li — Lebensweg — жизненный путь; bilim ildizi — Wurzeln des Wissens — корни знания. Ikkinchidan, umumiy kommunikativ mazmun turli milliy obrazlar orqali yuzaga chiqadi. Masalan, o'zbekcha qovog'idan qor yog'adi, nemischa ein Gesicht wie sieben Tage Regenwetter machen va ruscha мрачнее тучи birliklari tund kayfiyatni qor, yomg'ir va bulut obrazlari bilan beradi. Uchinchidan, bir xil obraz turli baholashni faollashtirishi mumkin; Fuchs/tulki/лиса misoli buning yaqqol dalilidir.

Sh. Safarov lisoniy birlikning pragmatik qiymati so'zlovchi maqsadi, vaziyat va adresat talqini munosabatida yuzaga kelishini qayd etadi⁵⁰. Shu nuqtayi nazardan milliy metaforani qiyoslashda uch mezon muhim: obrazning konseptual asosi, madaniy konnotatsiyasi va nutqiy ta'siri. Faqat shakliy o'xshashlikka tayanish metaforaning milliy bahosi va kommunikativ vazifasini noto'g'ri talqin qilishga olib kelishi mumkin.

Metaforalarning milliy-madaniy xosligi mutlaq yopiqlikni anglatmaydi. Tillar o'rtasidagi tarixiy aloqa, tarjima, ommaviy axborot vositalari va globallashtirish natijasida ayrim obrazlar umumlashadi. Biroq yangi metafora qabul qiluvchi tilda mavjud qadriyat va assotsiatsiyalar tizimiga moslashadi. Shu sababli izomorfik — umumiy model va funksiya — hamda allomorfik — obraz, baho yoki registrdagi farq — belgilarni birgalikda aniqlash qiyosiy tahlilning muhim shartidir.

Xulosa

O'zbek, nemis va rus tillaridagi metaforalarning milliy-madaniy asoslari xalqning tabiiy muhiti, tarixiy xotirasi, diniy-axloqiy qarashlari, ijtimoiy tajribasi va qadriyatlari bilan belgilanadi. Somatik, zoomorfik, rang, qarindoshlik, diniy hamda ijtimoiy-tarixiy kodlar voqelikni baholash va izohlashning barqaror obrazli modellarini hosil qiladi.

Qiyosiy tahlil universal konseptual modellar milliy o'ziga xoslikni inkor etmasligini ko'rsatdi. Bir xil model uch tilda yaqin obrazda, turli obrazda bir xil vazifada yoki bir xil obrazda turlicha baho bilan namoyon bo'lishi mumkin. Shuning uchun metaforaning milliy-madaniy qiymatini aniqlashda uning lug'aviy ma'nosi bilan birga konnotatsiyasi, qo'llanish registri va adresatga ta'siri ham hisobga olinishi lozim. Mazkur yondashuv lingvokulturologik

⁵⁰ Сафаров Ш. — 2008. Прагмалингвистика. — Б. 211–212.

tadqiqot, tarjima va chet tilini o'qitishda milliy mental kodlarni aniqroq tushuntirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры: сборник / общ. ред. Н.Д. Арутюновой, М.А. Журиной. — Москва: Прогресс, 1990. — С. 5–32. — 512 с.
2. Jäkel O. Wie Metaphern Wissen schaffen: Die kognitive Metapherntheorie und ihre Anwendung in Modell-Analysen der Diskursbereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft, Wissenschaft und Religion. — 2., verb. und erw. Aufl. — Hamburg: Dr. Kovač, 2003. — 351 S.
3. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 2012. — № 5. — Б. 3–16.
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. — Тошкент, 2008. — 318 б.
5. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — Москва: Языки русской культуры, 1996. — 288 с.
6. Weinrich H. Sprache in Texten. — Stuttgart: Klett, 1976. — 356 S.